

Тетяна Лобода

В. КРАВЧЕНКО ТА РОЗВИТОК
НАРОДОЗНАВЧИХ СТУДІЙ
У ВОЛИНСЬКОМУ
ІСТОРИКО-АРХЕОЛОГІЧНОМУ МУЗЕЇ (1900–1929)

Український вчений-народознавець, один із засновників Волинської фольклорно-етнологічної школи, фундатор Товариства дослідників Волині та Волинського науково-дослідного музею, відомий суспільний діяч, організатор науки Василь Григорович Кравченко всю свою наукову діяльність та, до певної міри, все своє свідоме життя так чи інакше тісно пов'язав з музейними установами. Надзвичайно широким і багатоплановим був спектр наукових зацікавлень ученого. Зокрема, він охоплював проблеми розвитку етнології, фольклористики, історичного краєзнавства, діалектології. Науковим кредо В.Кравченка було комплексне, всебічне вивчення народного життя у всій різноманітності його форм і проявів, як у зрізі матеріальному, так і духовному. Природно, що неординарна, творча особистість залишила досить помітний слід в історії розвитку української музейної справи.

Музейна праця Василя Григоровича протікала здебільшого в стінах Волинського науково-дослідного музею, що знаходився

у місті Житомирі. Плідна та багаторічна робота В.Кравченка у Волинському Музеї розпочалася 10 листопада 1900 р., коли загальними зборами Товариства дослідників Волині він був обраний на посаду завідувача етнографічного відділу Волинського музею¹. Згодом етнографічний відділ музею стараннями вченого став одним з найбільших в Україні.

У дореволюційній Україні було лише 36 музеїв² і Волинський музей поправу вважався не лише одним з давніших, а й — найавторитетніших, відзначався оригінальною і багатою колекцією експонатів, науковими підходами у їх організації. Власне, відлік часу існування Волинського науково-дослідного музею розпочався з 15 лютого 1901 р., коли Товариство дослідників Волині включило до себе вже існуючий, але надзвичайно бідний краєзнавчий музей, що розміщувався у приміщенні Житомирської російської публічної бібліотеки³. Колекція музею аж ніяк не вражала своїми масштабами, отож і всі його експонати вміщувалися лише в одній бібліотечній кімнаті. Завдяки енергійній праці членів Товариства дослідників Волині впродовж короткого часу відбувається швидке зростання кількості експонатів, позитивні зміни спостерігаються і з точки зору показників їх якості. Зокрема, уже 1909 року антрополого-етнографічна збірка музею включає в себе вже понад 354 одиниці зберігання⁴. Ще через два роки зусиллями членів Товариства дослідників Волині музей отримує в своє розпорядження окреме приміщення⁵.

Варто наголосити, що В.Кравченко, будучи активним членом Товариства дослідників Волині, з перших днів існування музею бере активну участь у його роботі. Зокрема, Василь Григорович на громадських засадах (як і решта співробітників) активно працює в етнографічному відділі, виконуючи обов'язки його завідувача. Самостійною установою Волинський музей стає з 1911 р., коли він отримує власну управу⁶, хоча формально він і надалі вважався власністю Товариства. Кошти на утримання музею, для поповнення його колекцій частково надавало міське врядування, частково — губернське земство чи департамент хліборобства. Лише з 1921 р. музей, його штатний розклад (всього 116 чоловік) переходить на утримання комісаріату народної освіти⁷.

Дослідники-музезознавці відзначають, що вже в перше пореволюційне десятиліття Волинський науково-дослідний музей, маючи добірні збірки з геології, археології, етнографії стає провідним науковим закладом України⁸. Особливо вигідно вирізнялася етно-

графічна колекція музею. В ній стараннями керівника Василя Григоровича та під його безпосереднім керівництвом йшов невпинний процес зростання та вдосконалення експозиції, яка ілюструвала такі галузі та явища етнографічної науки, як духовна культура, фольклор, культури, народне мистецтво, музика, матеріальний побут. Але при цьому не залишалися поза увагою і старі експозиції, над якими увесь час ішла робота з вдосконалення та формування на їх основі нових, більш придатних для використання в просвітницькій діяльності. Сучасники В.Кравченка справедливо зазначали, що «відділ не обмежує себе в своїй роботі, виконуючи якесь одне завдання. Він ув'язує дослід матеріальної культури з духовною, експонати свої набуває поруч з дослідженням певного явища, так, щоб вони не були в музеї випадковими»⁹. «Музей — люстро країни, де його утворено»¹⁰, — писав у своїх замітках В.Кравченко, небезпідставно вважаючи, що рівень культури будь-якої країни визначається кількістю та якістю її музеїв.

Велику увагу приділяв В.Кравченко і науково-дослідній роботі відділу, серйозно та відповідально підходив до процесу побудови музейної експозиції, прекрасно розуміючи її важливу роль, оскільки саме музейна експозиція безпосередньо звернута до широких верств суспільства. І, як справедливо підкреслили автори монографії «Історичне краєзнавство в УРСР», саме вона є науково обґрунтованою, динамічною, активно функціонуючою моделлю історико-культурних процесів, що дозволяє не тільки простежити багатомісячну біографію краю, але й постійно відчувати актуальні проблеми його сьогодення¹¹. Регулярно проводив науковець і роботу з вивчення та наукового описання фондів, розробки наукових основ комплектування фондів збірок, розробки певних наукових проблем відповідних профілю відділу, по мірі можливостей, всесторонньо вивчав свій край та його ресурси, не залишав поза увагою і науково-консультаційної роботи.

«Відділ не обмежує себе в своїй роботі, виконуючи якесь одне завдання. Він ув'язує дослід матеріальної культури з духовною, експонати якої набуває поруч з дослідженням певного явища, так, щоб вони не були в музеї випадковими»¹². Науково-дослідна робота етнографічного відділу Волинського музею протягом 20 — початку 30-х рр., як видно з його звітів, була спрямована на збір етнографічного матеріалу про духовну культуру окремих районів Волинського краю¹³, дослідження певних галузей виробництва, народних промислів (кушнірства та рибальства по р. Тетереву¹⁴,

солом'яного виробництва на Смолянщині, ловецтва за пташками, ткацтву, гутництву тощо¹⁵). Крім того, співробітники відділу працювали над завершенням об'ємної роботи з комплектації експозиції «природа навдучовлена»¹⁶. Відділ детально і комплексно обстежував райони компактного проживання представників національних меншин в Україні, зокрема євреїв, німців, поляків¹⁷. Особливо плідною була пошукова робота зі збору та опрацювання фольклорно-побутового матеріалу, отриманого від гуртка робітників-євреїв м. Житомира. За результатами обстеження В.Кравченко розробив програму «Єврейський календар»¹⁸, планувалося також створення при етнографічному відділі Волинського музею «Кутка єврейства»¹⁹.

Варто наголосити, що активна науково-дослідна діяльність В.Кравченка у сфері вивчення побуту, звичаїв, вірувань представників національних меншин Волині в цей час була абсолютно співзвучна державній політиці коренізації. Крім того, значним стимулом активного розгортання місцевими музеями комплексних етнографічних досліджень у цій сфері стала постанова Головнауки за вересень 1928 р. про активізацію музейної роботи серед національних меншостей²⁰. У контексті цього завдання в травні 1929 р. при тій же Етнографічній комісії було утворено спеціальний Кабінет вивчення національних меншостей (керівник — Є.Рихлік), на який покладалися завдання вивчення культури, в тому числі народної творчості різних національних груп та народностей у їх взаємовпливах з українською культурою. Це було позитивним кроком, оскільки за даними П.Костенка, на 1925 р. в Україні проживало понад 2.400.000 чол., що належали до національних меншостей, а саме: 1550000 євреїв, 363000 німців, 240000 поляків, 87000 болгар, 29000 греків²¹.

Реалізуючи державну програму в цій сфері, керований В.Кравченком етнографічний відділ Волинського науково-дослідного музею також активно вивчав культуру національних меншин Волині, проводячи монографічне обстеження фабрик і заводів, на яких працювали здебільшого саме представники національних меншин. Зокрема, відповідно до розробленого В.Кравченком плану, було здійснене монографічне вивчення культури та побуту польського²², чеського²³, німецького²⁴, єврейського²⁵ населення краю через дослідження Биківського та Мар'янівського гутних промислів²⁶, процесу виробництва на фаянсовому заводі в Кам'яному Броді, тваринницької та торфорозробної галузей на Марфлевщині²⁷. Внаслі-

док проведеного у 1929–1931 рр. монографічного обстеження Мархлевського порцелянового заводу, розташованого в польському районі, було зібрано матеріал, який зайняв понад 20 аркушів машинопису, крім того, містив 7 креслень, 252 малюнки, 72 фото. 1929 р. 5 аркушів машинопису текстового матеріалу та ілюстрацій увінчали експедиційну роботу в німецькій сільськогосподарській комуні при колгоспі Стара Буда Пулинського району. Крім того, на початку 30-х років етнографічний відділ Волинського музею здійснив досить продуктивне обстеження побуту в сільськогосподарських колективах — артілей с. Дзікунки та м. Пулинок, де компактно проживали представники німецької, єврейської, української та польської общин. У 1931 р. було також проведено монографічне обстеження чеського сільськогосподарського колективу с. Крошні Житомирського району та Мар'янівської скляної гуті Мархлевського (польського) району²⁸.

Практичному вивченню особливостей побуту, проявів духовної культури національних меншин, які проживали у волинському краї, передувала серйозна підготовча робота відділу. Зокрема, В.Кравченко розробив деталізовану програму, яка передбачала дослідження природно-географічних умов досліджуваної місцевості, процесів виробництва та збуту готової продукції, побуту та відпочинку місцевого населення²⁹. В процесі дослідження проводився також запис місцевих легенд, переказів, замовлянь, прикладів народної медицини; обов'язково складалися різноманітні креслення, виконувалися акварельні ілюстрації та фото, що наочно демонстрували місцеві особливості процесу виробництва, окремі його елементи, знаряддя праці чи зразки продукції.

Етнографічний відділ Волинського музею, керований В.Кравченком, здійснюючи монографічні дослідження культурно-побутових особливостей того чи іншого району краю чи певної етнічної групи, надавав перевагу вивченню насамперед кустарних промислів та різноманітних місцевих ремесел. Окрім суто етнографічного інтересу такий підхід обумовлювався і необхідністю дослідження продуктивних сил краю для більш повного та раціонального використання місцевих природних ресурсів.

У контексті етнографічного вивчення національних меншин Волині як завідувач етновідділу Волинського музею В.Кравченко протягом 1929–31 рр. підтримував стале листування з Кабінетом нацменшин при Етнографічній комісії ВУАН: надсилав туди відомості (звіти) про результати експедицій, малюнки, креслення,

а також написані на їх основі наукові роботи. Зокрема, підтвердження цьому знаходимо у листі з Кабінету нацменшин від 20 травня 1930 р. та від 17 серпня 1930 р. на ім'я Василя Григоровича³⁰. Крім того, в архіві вченого містяться дані, що вказують на факт фінансової підтримки Кабінетом нацменшин етнографічних досліджень В.Кравченком національних меншин Волині, що проводилися етнографічним відділом Волинського музею (зокрема, про це йдеться у листах з Кабінету до В.Кравченка від 29 серпня 1929 р., 20 травня 1930 р. та ін.³¹).

У дослідженні діяльності В.Кравченка в царині музейної справи звертає привертає увагу факт тісної його співпраці з іншими музейними установами країни, його безкорислива допомога менш досвідченим колегам, а то й маститим вченим-теоретикам. Зокрема, Харківському музею українського мистецтва Василь Григорович сприяв у справі збирання писанок³²; ляльки й шопка-вертеп з колекції Волинського музею, набуті в експедиціях В.Кравченком, зацікавили фахівців Українського театрального музею ВУАН, де вони певний час експонувалися³³; на прохання Науково-дослідного інституту порівняльної історії літератур та мов Заходу та Сходу при Ленінградському державному університеті В.Кравченко «...виказував сприяння Комісії в укладанні порівняльного етнологічно-діалектологічного словника при Лінгвістичній секції»³⁴; на прохання етнологічно-краєзнавчої секції Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури вчений надсилав відомості про всі свої видані програми та анкети³⁵; на запрошення кабінету радянської літератури при Науково-дослідному інституті ім. Тараса Шевченка у Харкові Василь Григорович брав участь у роботі Фольклорної комісії, яка проводила збирання «Живого народного слова доби революції»³⁶; докладні настанови та поради щодо утворення та формування краєзнавчого музею надавав завідувач етнографічного відділу Волинського музею і директору Коростенського краєзнавчого музею Козубівському, додаючи до листа і проект «Статуту шкільного краєзнавчого гуртка»³⁷.

Взагалі варто відзначити, що як справжній вчений В.Г.Кравченко не замикався в стінах свого музею. Важливою передумовою наукового зростання він справедливо вважав необхідність постійного пошуку, поглиблення своїх знань, у тому числі й через обмін досвідом зі своїми колегами. Саме з цією метою у липні 1926 р. він здійснив десятиденну службу подорож по музеях України для огляду їх експозицій, ознайомлення з організаційними засадами

та обміну досвідом³⁸. Шлях Василя Григоровича проліг через відомі музейні центри — Київ, Полтаву та Харків, де він мав змогу оцінити працю кращих музейних установ України. Як людина справді сумлінна та відповідальна, протягом усієї своєї подорожі вчений вів окремого щоденника, де із завидною фотографічною чіткістю зразу ж «по гарячих слідах» занотовував усе побачене та почуте. З усіх оглянутих музейних установ найбільш високо Василь Григорович оцінив Київський етнологічний музей, занотувавши у щоденнику, що «...справа щодо організації цього Музею, задумана дуже широко й гарно»³⁹. Також схвальні відгуки заходимо в його подорожньому щоденнику і стосовно Полтавського державного музею. Зокрема, вчений виділяє ту обставину, що «...в музеї цьому за 35 років його існування позволікано дуже гарні збірки»⁴⁰, водночас він критично зауважує, що як науковий заклад, на жаль, Полтавський музей «...уявляє з себе щось невиразне, ...будь-якої системи тут ще не досягнуто»⁴¹. Досить приємне враження справив на В.Кравченка і Харківський соціальний музей. Зокрема, він особливо схвально відгукується про історичний, мистецький та етнографічний відділи музею⁴². Але болем і сумом сповнені рядки його щоденника, де він говорить про загальний стан музейної справи в Україні, відзначаючи, що відповідальні музейні посади досить часто обіймають люди, які не просто недостатньо освічені, а й взагалі є малописьменними та, водночас, безпідставно амбіційними⁴³.

Окрім збагачення досвідом та новими власними думками, проєктами, що визріли під впливом побачених під час відрядження як досягнень, так і чужих недоліків та упущень, десятиденна подорож дала змогу Василю Григоровичу реалізувати ще один важливий задум — домовитися про фінансування етнографічних експедицій, які проводилися спільно з учителями німецьких шкіл Волині. З цією метою він возив до Харкова листа від інспектора національних меншин Волинської округи до Інспекторіату національних меншин УРСР⁴⁴.

В.Кравченко був твердо переконаний, що музей своєю роботою синтезує як досягнення експедиційних пошуків, так і результати усієї політико-освітньої діяльності взагалі. Як досвідчений музейніст-практик Василь Григорович не обходив увагою жоден з етапів музейної роботи — збір матеріалів, облік та інвентаризація музейної колекції, збереження та вивчення музейних фондів, науково-дослідна робота, опрацювання тематико-експозиційних планів, культурно-масова та видавнича робота.

Окрім наукової та організаційної роботи, В.Кравченко провадив і чималу роботу з організації нових музейних осередків Житомирщини, справедливо вважаючи їх важливими виховними та культурно-освітніми центрами, що природно приведе до поживлення фольклорно-етнографічних інтересів широкого загалу, бо ж для серйозного глибокого вивчення краю «потрібна спільна і цілком сумлінна праця широких кіл громадянства»⁴⁵. Зокрема, один з «найрезультативніших» окружних краєзнавчих осередків Житомирщини, який пізніше ввійшов на правах філії до складу Волинського науково-дослідного музею — Коростенський музей краєзнавства (почав функціонувати з 1924 р.) — своїм виникненням завдячував саме В.Кравченку та його аспіранту К. Черв'яку⁴⁶.

Унаслідок плідної роботи В.Кравченка та двох інших його аспірантів — Ю.Герасимчука та Н.Дмитрука було закладено сільський краєзнавчий музей при школі у селі Дідковичі, районний музей у місті Лугинах⁴⁷. А Бердичівський соціально-історичний музей, що виник у 1925 р., був також організований учнем В.Кравченка — аспірантом Ю.Герасимчуком, котрий і очолив його роботу. Варто наголосити, що і народознавчі дослідження в музеї провадилися його працівниками за розробленими В.Кравченком програмами (частина з них вийшла друком у «Бюлетені Бердичівської Наросвіти»⁴⁸).

Наприкінці 20-х — початку 30-х рр. утвердився погляд на музей як на осередок масової освітньої роботи, що передбачало проведення регулярних щорічних етнографічних виставок, лекційної роботи, як музейних, так і позамузейних екскурсій. У руслі даної тенденції Василь Григорович також приділяв велику увагу проведенню регулярної культурно-освітньої роботи в очолюваному ним відділі. Систематично здійснювалося оновлення експозиції за рахунок здобутих в численних експедиціях нових матеріалів та проведення екскурсій широкого тематичного спектра.

Як завідувач етнографічного відділу багато уваги приділяв В.Кравченко і виставковій діяльності. Взагалі екскурсійно-виставочна робота в зазначений період визначалася однією з основних у справі політичної освіти і виховання трудящих мас. Політичне керівництво країни ставило завдання «...шляхом безпосереднього наочного ознайомлення і самодіяльного дослідження — вивчення трудящими масами як сучасного стану держави в господарсько-економічному, соціально-побутовому та ідеологічному її проявах, так і процесу її розвитку в найголовніших фазах та ета-

пах»⁴⁹. Отож реалізуючи цю вказівку, В.Кравченко у 1930–1931 рр. організував та провів виставку «Колгоспний рух в Мархлевському та Пулинському районах за дослідженими матеріалами»⁵⁰. Активно залучав він до цієї справи і своїх аспірантів. Зокрема, маємо свідчення про проходження чергової «Виставки зразків народного мистецтва» на селі (вона мала місце 6.04.31–1.06.31 рр.), яку впорядковував разом з В.Кравченком його учень Н.Дмитрук⁵¹.

Не оминає своєю увагою Василь Григорович і такого важливого аспекту просвітньої діяльності, як лекційна робота. Науковець регулярно виступає з лекціями перед населенням, на базі етнографічного відділу Волинського науково-дослідного музею організовує семінари, веде активно займається перепідготовкою вчителів та культосвітніх працівників.

Особисто Василь Григорович зазначав, що протягом 1900–1920 рр. ним було прочитано близько 40 лекцій; а в період 1920–1927 рр. ця цифра вже зростає до 800, а за іншими даними — до 1000⁵². Серед програмних лекцій науковця варто згадати такі з них, як: «Етнографія»⁵³, «Завдання науки етнографії»⁵⁴, «Звичаєве право на Україні»⁵⁵, «Суспільно-економічне життя людини і культ», «Матеріальний бік народного побуту», «Походження віри й свята», «Краєзнавство в природі», «Утворення краєзнавчих місцевих музеїв побуту»⁵⁶, «Про організацію сільських музеїв»⁵⁷, «Значення вивчення побуту нацменів», «Методи проведення колективом краєзнавчої науково-дослідної роботи»⁵⁸; «Культ різдвяних свят»⁵⁹; «Походження свята Різдва й колядок»⁶⁰; «Про народне право»⁶¹. Причому лекційні аудиторії вченого були досить різнопланові за своїм складом — це і вчителство, і відвідувачі Житомирського будинку освіти, й учасники Дитячої конференції Волині, і студенти житомирського «ІНО», і слухачі Вищих жіночих педагогічних курсів тощо⁶².

Багатолітня праця В.Кравченка в музейних установах України, сповнена духом творчості та наукового пошуку, дала йому змогу не лише залишити після себе добрий слід у практичних справах Волинського та згодом, Дніпропетровського музеїв, а й сказати своє вагоме слово в теорії музеєвістики. Надзвичайно важливе місце в теоретичному доробку вченого належало проблемі організації музейної справи, якій він віддав більшу частину свого життя. На його думку, музей мав являти собою цілісний комплекс, відбивати зв'язок людини з суспільством. Відштовхуючись від такого розуміння призначення музейних установ, Василь Григорович

протягом усього життя невтомно працював над поповненням і вдосконаленням колекцій етнографічних відділів Волинського, а згодом — Дніпропетровського музеїв.

Будучи одним з перших у пореволюційній Україні теоретиків етнографічної та краєзнавчої музейної справи, вчений спеціально присвятив тематиці розвитку музейної справи та музеєзнавства ряд наукових розробок. Це «Утворення музею», «Історичний огляд походження музеїв взагалі», «Про організацію сільських музеїв», «Соціалістичне будівництво і наука», «Програма по улаштуванню етнографічного музею», «Лабораторна обробка речей, що вступили до музею».

Наскрізною думкою, яка проходила майже через усі праці В.Кравченка, була теза про те, що «...Музей — то саме життя! Щодо краєзнавчого музею, то це — інституція, яка собою повинна всебічно репрезентувати певну країну, чи то невеличку її галузь з боків: а) природничого, б) суспільного та в) культурно-історичного»⁶³.

Багато цінних теоретичних порад, настанов і практичних рекомендацій стосовно організації музейної справи містить розробка вченим рекомендацій — «Утворення музею». В ній автор наголошував на тому, що музей повинен становити комплекс, але комплекс не механічний, а діалектичний, тобто має відображати зв'язок людини з суспільством, виробничими відносинами. В цій же праці він докладно зупиняється на понятті структури місцевого краєзнавчого музею.

Заслуговує на пильну увагу фахівців і наукова праця В.Кравченка «Історичний огляд походження музеїв взагалі», де автор дає огляд музейної справи від античних часів до першого історичного музею, що був закладений наприкінці XV ст. Всебічно і глибоко розглядає питання закладення музею, детально зупиняється на передумовах, з яких треба виходити, і вимогах, яких слід дотримуватися, розпочинаючи цю важливу та відповідальну справу. Зокрема, науковець наголошує на тому, що «...всі культурні нації дивляться на музей як на одну з своїх вищих культурно-просвітних інституцій, яка мусить їхнім мешканцям навіч показувати — як все те, що минуло, так і те, що існує, а також все те, з чого складається їхнє сучасне життя»⁶⁴. Серед іншого, Василь Григорович зауважує, що цей процес досить складний і відповідальний, вимагає певного досвіду і попередньої підготовки та ознайомлення з цією справою: «Керівник перш за все повинен знати, що музей повинен складатися з усього того, що класифіковано наукою

у відповідні рубрики згідно науковим вимогам і, можна би додати, — вимогам самого життя, ... треба щоб музейний працівник сам став у становище одвідувача — стати в рівень його розуміння»⁶⁵.

В архіві вченого зберігається ще один рукопис, дотичний до цієї проблематики — «Про організацію сільських музеїв». У цій роботі (а це одна з його лекцій, прочитаних перед вчителями) В.Кравченко докладно зупиняється на різних, з його погляду, найбільш важливих практичних рекомендаціях стосовно цього процесу. «Нема що казати — революція річ страшна, — зазначав Василь Григорович, — але власне Україна мусить подякувати їй за те, що національна свідомість через неї якось раптово почала всмоктуватися в селянські маси, зараз же це треба вмючи продовжувати...А в цій справі перше місце буде належати учителям...», оскільки саме вчитель «...може зі своїх учнів зробити все те, чого він сам забажає»⁶⁶. Розмірковуючи безпосередньо над самим процесом формування сільського музею, науковець наголошував на абсолютній необхідності проведення серії лекцій з етнографії на учительських курсах задля відкриття основ етнографічних знань, оскільки закладення музею «...вимагає певного досвіду від самого керownika-учителя...»⁶⁷. Крім того, досвідчений музеєвіст-практик наголошував на необхідності залучення до участі в процесі організації музею та набуванні необхідних експонатів широкого загалу місцевого населення — школярів, селян⁶⁸. Не оминав увагою вчений і такого суттєвого та важливого аспекту, як правильна та грамотно виконана каталогізація музейних надходжень, зазначаючи, що «...це річ дуже серйозна...»⁶⁹. «На каталог треба дивитись, як на річ першорядну, і за нього треба братись одразу, і то, умюючи», — наголошує Василь Григорович⁷⁰. Не повинні були, на думку вченого, майбутні організатори місцевих музеїв нехтувати жодним з трьох складових обліку музейної колекції: первинної обробки експонатів (актування та реєстрації в книзі первинного обліку), інвентаризації (що є основним видом документальної та юридичної охорони експонатів), та складання допоміжних форм обліку (картотек, додаткових покажчиків, описів і т. п.). Не випускає науковець з уваги і важливість шкільних екскурсій під керівництвом учителя. Зокрема, він радив по завершенні її задавати учням завдання з виготовлення макетів, малюнків, детальних описів процесу виробництва і т. п. «Потім, — продовжував свою думку Василь Григорович, — краще має вступити (після спільного з учнями обговорення) до шкільного музею»⁷¹.

Багато плідних думок та практичних рекомендацій стосовно музейної справи містить і вже згадуваний раніше цикл праць В.Кравченка «Соціалістичне будівництво і наука»⁷². «Музейна справа досить велика та складна, — зазначає науковець, — неможна створення музеїв залишити на поталу долі. В музейному будівництві має існувати загальна струнка система»⁷³. «Краєзнавство — без керівництва з боку місцевих краєзнавчих музеїв — неможливе, — читаємо в тій же роботі. — Музеї навіть часто з'являються якимись пасинками в справі... будівництва держави»⁷⁴. Зазначаючи, що важливою ланкою роботи музею є його науково-дослідна робота, Василь Григорович умовно поділяв її на три основні складові: експедиції, виставки, та організація музею⁷⁵. Причому, вчений наголошував на тому, що в її процесі треба не тільки фіксувати статистику, але й простежити динаміку досліджуваного об'єкта. У вступному слові до цієї праці В.Кравченко зазначав, що тривалий час роботи у відділі етнографії Волинського науково-дослідного музею вже тоді показав йому, що «...сама постановка справи взагалі в краєзнавчих музеях поставлена стереотипно-кабінетно, так як вона не мала ув'язки з побутом сучасної живої людини»⁷⁶, робота краєзнавчих музеїв на той час була сконцентрована на здобуванні експонатів. І саме тоді, як згадує Василь Григорович, у нього зародилася принципово нова думка: «...науково-дослідну роботу краєзнавчого музею проводити колективами учнів, робітників і т. д.»⁷⁷. Підкреслюючи надзвичайно важливу роль музею у вихованні людини та розширення її світогляду, В.Кравченко підмічає, що «...людина скоріше засвоює... матеріал тоді, коли на власні очі бачить його на реальних предметах»⁷⁸. І саме краєзнавчий музей, на думку вченого, у своїх стінах має відображати «як усі місцеві ресурси природних багатств, так і боротьбу людини з природою на підкорення її собі на користь»⁷⁹. «Краєзнавчий музей, — наголошує В.Г.Кравченко, — повинен являти собою вищий науково-дослідний інститут. Тут молоді покоління...повинні черпати для себе натхнення, шукати широкі шляхи до самостійності — власної творчості»⁸⁰. А для того, щоб дійсно добитися найвищої результативності у науково-дослідній роботі, краєзнавча практика місцевих навчальних закладів, підприємства та місцевий краєзнавчий музей, на думку вченого, мають утворювати ланки єдиного цілого механізму⁸¹.

Працюючи над проблематикою розробки наукових принципів організації музейної справи, В.Кравченко написав і детальну «Програму по улаштуванню етнографічного музею». У вступному

слові до цієї програми науковець зазначав, що діяльність всякого етнографічного музею перш за все має бути спрямована на розробку етнографічних знань про конкретну місцевість, а також — підвищення загального рівня освіти місцевих жителів шляхом наочного огляду зібраних речей⁸².

Про процес обробки нових надходжень до музейної колекції в стислій формі вчений розповідає у роботі «Лабораторна обробка речей, що вступили до музею». У ній, зокрема, Василь Григорович зазначає, що правильний та грамотний облік та інвентаризація музейної колекції є необхідною умовою для нормальної роботи музею загалом⁸³.

Багато часу В.Кравченко і вихованню музейних кадрів. Найбільш плідно ця діяльність проявилася впродовж 1927–1931 рр., коли він обіймав посаду керівника аспірантури при етнографічному відділі Волинського науково-дослідного музею⁸⁴, звідки вийшла ціла плеяда талановитих учених-музеевистів. Сама ідея створення мережі аспірантур при провінційних музеях мала на меті відновлення існуючого «прориву у підготуванні нової зміни за роки війни та революції (1917–1924)»⁸⁵ та виховання кадрів молодих музеевистів високої кваліфікації. А оскільки в Україні не було спеціальних закладів, які б проводили підготовку цієї категорії науковців, то таке завдання покладалося на місцеві музеї⁸⁶. З цією метою 18 червня 1930 р. Наркомпрос ухвалив постанову щодо реорганізації системи музейної освіти. В цьому документі, крім інших заходів, підкреслювалася нагальна необхідність створення інституту аспірантури при центральних музеях для підготовки висококваліфікованих музейних працівників⁸⁷.

Василь Григорович віддав багато часу та енергії цій важливій справі. Під час трьохрічного навчання в аспірантурі майбутні науковці під керівництвом досвідченого вченого через студіювання спеціальної літератури, підготовку та обговорення рефератів та наукових доповідей, запозичення досвіду в інших наукових закладах України засвоювали ази теоретичної підготовки. Крім того, багато уваги приділялося і практичній науково-дослідній роботі, яка передбачала участь у наукових експедиціях, самостійне дослідження та збір матеріалів, систематизацію та обробку здобутих матеріалів із наступним складанням звітів про виконану роботу. Не менш важливим для підготовки майбутніх науковців було і те, що В.Кравченко був небезпідставно переконаний у необхідності в цій ситуації підготовки не лише дослідників, а і практичних

організаторів музеїв, тому за час навчання в аспірантурі вихованці мали в обов'язковому порядку на практиці пройти усі стадії музейної роботи (консервація, інвентаризація, експонування, проведення екскурсій, складання путівника-провідника за експонатами відділу тощо)⁸⁸.

Досить важливим, на нашу думку, було залучення аспірантів до наукових експедицій, як організованих етнографічним відділом Волинського музею, так і відрядження їх до інших наукових закладів, а саме: етнографічної комісії ВУАН, етнографічної секції кафедри української культури тощо⁸⁹.

Що ж до практичного розподілу роботи на три роки навчання в аспірантурі, то він здійснювався за таким розробленим В.Кравченком планом. Протягом першого року, через опрацювання спеціальної літератури відбувалося теоретичне ознайомлення аспірантів з усіма дисциплінами етнографічної науки; на другому році розпочиналася активна дослідницька робота; третій рік був повністю присвячений теоретичній обробці набутих матеріалів. Окрім того, впродовж усього часу навчання практикувалися виступи аспірантів з науковими доповідями та рефератами перед робітниками освіти⁹⁰.

Варто зазначити, що як науковий керівник В.Кравченко брав активну участь у процесі навчання та написання наукових досліджень своїх вихованців. Реагуючи на нагальні проблеми молодих науковців, Василь Григорович з готовністю їм допомагав як у виборі та окресленні тематики дослідження, так і висловлював свої зауваження та побажання з приводу їх наукових здобутків⁹¹. Систематичний характер мало проведення з аспірантами семінарів, читання та обговорення написаних самими молодими науковцями доповідей, регулярні літні виїзди в різні куточки Волинського та Поліського країв для експедиційних досліджень⁹².

Аналізуючи проблематику, над якою працювали аспіранти В.Г.Кравченка, звертаємо увагу на поступове розмежування напрямів дослідницьких пошуків, виділення у 1926–1927 рр. у структурному підрозділі аспірантури етнографічного відділу Волинського музею підсекцій власне етнології та краєзнавства⁹³.

За те, що чимало сил й енергії віддав учений підготовці високоосвічених музейних фахівців під час навчання їх в аспірантурі, а згодом — за здійснення керівництва подальшої праці в місцевих дослідницьких і музейних установах було відзначено винесенням йому подяки аспірантури етнографії на зборах аспірантури Волинського музею, що відбулися 11 серпня 1931 р.⁹⁴.

Проте політика згортання процесів українізації неминуче негативно відбивається і на краєзнавчій роботі на місцях, зумовлює поступове її згасання та занепад. Врешті, самі за себе говорять такі цифри: у 1939 р. музеї УРСР налічували всього-на-всього 155 штатних співробітників⁹⁵. Виявом нового курсу в діяльності музеїв стало надання виняткового значення організації масової пропаганди з одночасним зниженням уваги до науково-дослідної та фондової робіт. Від музеїв очікувалася практична участь у всіх політичних кампаніях країни, що, врешті, не було чимось особливим на той час. І Всеросійський музейний з'їзд, що відбувся у грудні 1930 р. у Москві, проголосив кінцевою метою діяльності музеїв масову просвітницьку роботу, скеровану на формування марксистсько-ленінського світогляду, підкресливши, що основою для подібної діяльності має бути наукова робота, а засобом — експозиційна⁹⁶; висунув завдання обов'язкового створення в музеях відділів соціалістичного будівництва⁹⁷. Звичайно, що подібне рішення автоматично набувало загальносоюзного масштабу, а введення його в життя було просто справою часу. А це, у свою чергу, детермінувало кардинальну зміну пріоритетів у музейному будівництві, принісши корінну перебудову музейних експозицій. Тепер стояло завдання не стільки дослідити, як проілюструвати «...в формі логічних понять...» історію розвитку суспільно-економічних формацій. Такий підхід зумовлював відповідну боротьбу з «безідейним» показом речей — так званим «речовим фетишизмом».

Результатом подібних безпрецедентних дій стало знецінення музейних колекцій, їхнє зубожіння, безповоротна втрата численної кількості цінних та рідкісних експонатів. Саме у такому ключі було здійснено перебудову і у Волинському музеї, внаслідок якої непоправної шкоди зазнала багата до цього часу музейна колекція. Звичайно, що дуже постраждало від цього і улюблене дітище Василя Григоровича — зібрання етнографічного відділу. «З мого етнографічного музею в Житомирі 2/3 здали в брукхт лише тому, що там була показана еволюція історичного розвитку певних процесів виробництва, — з неприкритою гіркотою і болем пише В.Кравченко до свого товариша Т.Подрябіннікова, — отже, зовнішній вигляд, або «шовінізм» чумацького воза, кепсько впливали на деякі естетичні емоції нового керівника (директора музею. — Авт.), то му й руйнація»⁹⁸.

«Нове» трактування призначення музеїв, принципів формування їх експозицій входило у глибоке протиріччя з концептуальними

поглядами досвідченого музеєвіста, викликало в нього різке неприйняття. Адже В.Кравченко вважав, що музейні експонати — речові свідки минулих епох — мають слугувати невичерпною темою для розуміння розвитку самого життя людства. «А якщо так, то невже їх треба викидати лише для того, щоб вони однією своєю присутністю в музеї не могли викликати у ідилічно настроєних квасних патріотів шовіністичних згадок про минуле їх батьківщини?» — читаємо в праці «Соціалістичне будівництво і наука», написаній вченим у 1944 р. уже у вигнанні, в м. Ростові-на-Дону⁹⁹.

Таким чином, можна з впевненістю констатувати, що В.Кравченко зробив суттєвий внесок у розвиток вітчизняного народознавства, його фольклористично-етнологічна діяльність перебувала у тісному зв'язку з розвитком тогочасної української науки, а отже, відбивала як безперечні успіхи, так і певні недоліки, спричинені проблемами становлення молоді наукової галузі, а також ідеологізацією суспільного життя країни в часи становлення тоталітаризму. Однак науковий та організаційно-дослідницький доробок вченого має справді визначну роль в організації народознавчих студій не лише в регіональному, а й в загальноукраїнському вимірі.

¹ ІМФЕ. — Ф. 15. — Оп.1. — Од. зб. 2. — Арк. 99зв.; А М.Ю. Костиця та Г.П. Мокрицький (у статті «Народознавець і ворог народу (В.Г. Кравченко) // Репресоване краєзнавство. — К., 1991. — С. 86), посилаючись на архівні матеріали ДАЖО, стверджували, що В. Кравченко «влаштував з 1907 р. при Волинському музеї етнографічну секцію».

² Мезенцева Г.Г. Музеи Украины. — К.: Изд-во Киевского университета, 1959. — С. 19;

На 1931 р. мережа музеїв в Україні значно зросла: 19 державних та 55 місцевих музеїв НКО УСРР, 24 музеї інших урядницьтв УСРР, не рахуючи закладів музейного типу при наукових інститутах, технікумах і т. п. — Див.: ЦДАВОВ (м. Київ) — Ф. 166. — Оп. 9. — Од. зб. 371. — Арк. 2. — це «Статут та постанова ВУЦВКУ про музеї УРСР.1929–1931 рр.»; Культурне будівництво в УРСР. Важливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду 1917–1959 рр.: Зб. документів. — К.: Держ. вид-во політичної літератури УРСР, 1959. — С. 286.

³ Крайко К.А. Коли було засновано Житомирський краєзнавчий музей? // УІЖ — 1979. — № 2. — С. 178.

⁴ Скрипник Г.А. Етнографічні музеї України. Становлення і розвиток. — К.: Наукова думка, 1989. — С. 62.

⁵ Збірник Волинського науково-дослідного музею. Передмова. — Житомир, 1928. — Т. 1. — С. 3.

⁶ Гнатюк В. Наукова праця на Волині в 1914–1924 рр. // Україна. Науковий двохмісячник українознавства під ред. М.Грушевського. — К., 1926. — Кн. 2–3. — С. 225.

⁷ Там само.

⁸ Скрипник Г.А. Етнографічні музеї України. Становлення і розвиток. — К.: Наукова думка, 1989. — С. 150.

⁹ Дмитрук Н. 45 років етнографічної діяльності В.Г.Кравченка // Народна творчість та етнографія. — 1990. — № 3. — С. 68.

¹⁰ ІМФЕ. — Ф. 15. — Оп.2. — Од. зб. 93. — Арк. 18.

¹¹ Историчне краєзнавство в УРСР. — К.: Наук. думка, 1989. — С. 140.

¹² Дмитрук Н.К. 45 років етнографічній діяльності В.Г.Кравченка // Народна творчість та етнографія. — К., 1990. — № 3. — С. 68.; Залізний. Волинський Музей (Етнографічний відділ) // Червоний шлях. — 1928. — № 8. — С. 168–169.

¹³ ІМФЕ. — Ф. 16. — Од. зб. 4. — Арк. 92зв.

¹⁴ ІМФЕ. — Ф. 16. — Од. зб. 4. — Арк. 83зв.

¹⁵ ЦДАВОВ. — Ф. 166. — Оп. 3. — Од. зб. 415. — Арк. 12, 13.

¹⁶ ЦДАВОВ. — Ф. 166. — Оп. 3. — Од. зб. 415. — Арк. 8 зв.

¹⁷ ІМФЕ. — Ф. 16. — Од. зб. 6. — Арк. 57.

¹⁸ ІМФЕ. — Ф. 16. — Од. зб. 5. — Арк. 15.

¹⁹ ІМФЕ. — Ф. 16. — Од. зб. 5. — Арк. 10.

²⁰ Еженедельник НКП. — 1928. — № 39.

²¹ Костенко П. З життя національних меншостей на Україні // Знання — Харків, 1925. — № 16. — С. 23.

²² ІМФЕ. — Ф. 15. — Оп.1. — Од. зб. 2. — Арк. 108.

²³ ІМФЕ. — Ф. 15. — Оп.1. — Од. зб. 2. — Арк. 108.

²⁴ ІМФЕ. — Ф. 16. — Од. зб. 39; ІМФЕ. — Ф. 15. — Оп.1. — Од. зб. 2. — Арк. 108.

²⁵ ІМФЕ. — Ф. 15. — Оп.3. — Од. зб. 157д; ІМФЕ, ф.15, оп.3. — Од. зб. 228; ІМФЕ. — Ф. 15. — Оп.3. — Од. зб. 229.

²⁶ ІМФЕ. — Ф. 15. — Оп.1. — Од. зб. 2. — Арк. 108.

²⁷ ІМФЕ. — Ф. 16. — Од. зб. 40; ІМФЕ. — Ф. 16. — Од. зб. 41; ІМФЕ, ф.16. — Од. зб. 58; ІМФЕ, ф.16. — Од. зб. 59; ІМФЕ, ф.16. — Од. зб. 60; ІМФЕ, ф.16. — Од. зб. 61; ЦДАВОВ ф.166, оп.9. — Од. зб. 376. — Арк. 18–22.

²⁸ ІМФЕ, ф.15, оп.1. — Од. зб. 1. — Арк. 32; ІМФЕ. — Ф. 15. — Оп. 1. — Од. зб. 2. — Арк. 108; ІМФЕ. — Ф. 16. — Од. зб. 23. — Арк. 14зв., 15.

²⁹ ІМФЕ. — Ф. 15. — Оп.2. — Од. зб. 102, 11 арк. — «Програма по дослідженню німецьких колоній», нім. мовою.

³⁰ ІМФЕ. — Ф. 15. — Оп. 4. — Од. зб. 484. — Арк. 137, 140, 140зв.

³¹ ІМФЕ. — Ф. 15. — Оп. 4. — Од. зб. 484. — Арк. 134, 134зв., 137.

³² Лист з музею Українського мистецтва м. Харкова від 8 квітня 1925 р. — Див.: ІМФЕ. — Ф. 15. — Оп. 4. — Од. зб. 460. — Арк. 9.

³³ Лист до В.Кравченка з Українського театрального музею від 16 вересня 1927 р. — Див.: ІМФЕ. — Ф. 15. — Оп. 4. — Од. зб. 469. — Арк. 90. Є і листи, датовані 1927, 1928, 1929 рр., тобто, можна говорити про сталі контакти.

³⁴ Лист до В.Г.Кравченка з науково-дослідного Інституту порівняльної історії літератур та мов заходу та сходу від 23 вересня 1927 р. Див.: ІМФЕ. — Ф. 15. — Оп. 4. — Од. зб. 471. — Арк. 98.

³⁵ Лист з Етнологічно-краєзнавчої секції Харківської науково-дослідної кафедри Історії української культури, датований 1927 р. Див.: ІМФЕ. — Ф. 15. — Оп.4. — Од. зб. 466. — Арк. 83.

³⁶ Лист до В.Г.Кравченка з науково-дослідного Інституту Тараса Шевченка у Харкові від 3 березня 1928 р. Див.: ІМФЕ. — Ф. 15. — Оп. 4. — Од. зб. 474. — Арк. 113.

³⁷ Лист В.Кравченка за 1927 р. — Див.: ІМФЕ. — Ф. 15. — Оп.4. — Од. зб. 545. — Арк. 162–166.

³⁸ ІМФЕ. — Ф. 15. — Оп.1. — Од. зб. 54, 55.

³⁹ ІМФЕ. — Ф. 15. — Оп.1. — Од. зб. 54. — Арк. 44.

⁴⁰ ІМФЕ. — Ф. 15. — Оп.1. — Од. зб. 54. — Арк. 69.

⁴¹ ІМФЕ. — Ф. 15. — Оп.1. — Од. зб. 54. — Арк. 77.

⁴² ІМФЕ. — Ф. 15. — Оп.1. — Од. зб. 55. — Арк. 117зв.

⁴³ ІМФЕ. — Ф. 15. — Оп.1. — Од. зб. 54. — Арк. 69.

⁴⁴ ІМФЕ. — Ф. 15. — Оп.1. — Од. зб. 54. — Арк. 1.

⁴⁵ Кравченко В. З побуту й обрядів північно-західної України // Збірник Волинського науково-дослідного музею. — Житомир, 1928. — Т. 1. — С. 67.

⁴⁶ Скрипник Г.А. Етнографічні музеї України. Становлення і розвиток. — К.: Наукова думка, 1989. — С. 142.

⁴⁷ Там само.

⁴⁸ ІМФЕ. — Ф. 16. — Од. зб. 19. — Арк. 36,37.

⁴⁹ Культурне будівництво в Українській РСР. Важливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду 1917–1959 рр.: Зб. документів. — К.: Держ. вид-во політичної літератури УРСР, 1959. — Т.1 (1917 — черв. 1941 рр.). — С. 175.

⁵⁰ ЦДАВОВ. — Ф. 166. — Оп. 9, од.зб. 1502. — Арк. 6.

⁵¹ ІМФЕ. — Ф. 16. — Од. зб. 6. — Арк. 86, 88зв., 89зв.

⁵² ІМФЕ. — Ф. 15. — Оп.1. — Од. зб. 1. — Арк. 25; ЦДАВОВ. — Ф. 166. — Оп. 7, од.зб. 636. — Арк. 154; ІМФЕ. — Ф. 16. — Од. зб. 23. — Арк. 16.

⁵³ ІМФЕ. — Ф. 15. — Оп.2. — Од. зб. 137а. — Арк. 1–36зв.

⁵⁴ ІМФЕ. — Ф. 15. — Од. зб. 137б. — Арк. 75–101.

⁵⁵ ІМФЕ. — Ф. 15. — Оп.2. — Од. зб. 137в. — Арк. 105–115.

⁵⁶ ІМФЕ. — Ф. 15. — Оп.1. — Од. зб. 1. — Арк. 25.

⁵⁷ ІМФЕ, ф.15, оп.2. — Од. зб. 91. — Арк. 1–41.

⁵⁸ ІМФЕ, ф.15, оп.1. — Од. зб. 1. — Арк. 23.

⁵⁹ ІМФЕ. — Ф. 16. — Од. зб. 20. — Арк. 2.

⁶⁰ ІМФЕ. — Ф. 16. — Од. зб. 6. — Арк. 19.

⁶¹ ІМФЕ. — Ф. 16. — Од. зб. 4. — Арк. 125зв.

⁶² ІМФЕ. — Ф. 16. — Од. зб. 20. — Арк. 2; ІМФЕ. — Ф. 16. — Од. зб. 6. — Арк. 19; ІМФЕ. — Ф. 16. — Од. зб. 4. — Арк. 90, 104, 120зв., 125зв., 134.

⁶³ ІМФЕ. — Ф. 15. — Оп.2. — Од. зб. 68. — Арк. 2.

- ⁶⁴ ІМФЕ. — Ф. 15. — Оп.2. — Од. зб. 88. — Арк. 4.
- ⁶⁵ ІМФЕ. — Ф. 15. — Оп.2. — Од. зб. 88. — Арк. 5,6.
- ⁶⁶ ІМФЕ. — Ф. 15. — Оп.2. — Од. зб. 91. — Арк. 4,5.
- ⁶⁷ ІМФЕ. — Ф. 15. — Оп.2. — Од. зб. 91. — Арк. 18 зв.
- ⁶⁸ ІМФЕ. — Ф. 15. — Оп.2. — Од. зб. 91. — Арк. 20, 21 зв., 22.
- ⁶⁹ ІМФЕ. — Ф. 15. — Оп.2. — Од. зб. 91. — Арк. 23.
- ⁷⁰ ІМФЕ. — Ф. 15. — Оп.2. — Од. зб. 91. — Арк. 24.
- ⁷¹ ІМФЕ. — Ф. 15. — Оп.2. — Од. зб. 91. — Арк. 31–36.
- ⁷² ІМФЕ. — Ф. 15. — Оп.2. — Од. зб. 77.
- ⁷³ ІМФЕ. — Ф. 15. — Оп.2. — Од. зб. 77. — Арк. 9.
- ⁷⁴ ІМФЕ. — Ф. 15. — Оп.2. — Од. зб. 76. — Арк. 1.
- ⁷⁵ ІМФЕ. — Ф. 15. — Оп.2. — Од. зб. 76. — Арк. 21.
- ⁷⁶ ІМФЕ. — Ф. 15. — Оп.2. — Од. зб. 77. — Арк. 3.
- ⁷⁷ ІМФЕ. — Ф. 15. — Оп.2. — Од. зб. 77. — Арк. Ззв.
- ⁷⁸ ІМФЕ. — Ф. 15. — Оп.2. — Од. зб. 77. — Арк. 9.
- ⁷⁹ ІМФЕ. — Ф. 15. — Оп.2. — Од. зб. 77. — Арк. 9.
- ⁸⁰ ІМФЕ. — Ф. 15. — Оп.2. — Од. зб. 77. — Арк. 13.
- ⁸¹ ІМФЕ. — Ф. 15. — Оп.2. — Од. зб. 77. — Арк. 20.
- ⁸² ІМФЕ. — Ф. 16. — Од. зб. 28. — Арк. 1.
- ⁸³ ІМФЕ. — Ф. 16. — Од. зб. 29.
- ⁸⁴ ІМФЕ. — Ф. 15. — Оп.1. — Од. зб. 2. — Арк. 108; ІМФЕ. — Ф. 16. — Од. зб. 26. — Арк. 14зв.
- ⁸⁵ ЦДАВОВ. — Ф. 166. — Оп. 9, од.зб. 1467. — Арк. 17, 17зв. Із «Доповідної записки про музейну справу в УРСР у 1927/28 році».
- ⁸⁶ ЦДАВОВ. — Ф. 166. — Оп. 9, од.зб. 1467. — Арк. 17. — із «Доповідної записки про музейну справу в УРСР у 1927/28 операц. році», це є складова «Звіту народного Комісаріату Освіти УРСР про стан музейної справи на Україні у 1927/28 р.»
- ⁸⁷ Бюлетень Наркомпроса. — 1930. — № 20. — С. 540.; Юренева Т.Ю. Подготовка музейных кадров в 1930-е гг. (Институт музейной аспирантуры) // Музей и власть. Сборник научных трудов. — М., 1991. — С. 125.
- ⁸⁸ ІМФЕ. — Ф. 16. — Од. зб. 7. — Арк. 2.
- ⁸⁹ ІМФЕ. — Ф. 16. — Од. зб. 7. — Арк. 2.
- ⁹⁰ ІМФЕ. — Ф. 16. — Од. зб. 7. — Арк. 35зв.
- ⁹¹ ІМФЕ. — Ф. 16. — Од. зб. 6. — Арк. 13зв., 14, 29, 33, 57, 60зв., 63зв, 72.
- ⁹² Див. Додаток Б.
- ⁹³ ІМФЕ. — Ф. 16. — Од. зб. 7. — Арк. 61зв.
- ⁹⁴ ІМФЕ, ф.15, оп.1. — Од. зб. 2. — Арк. 101зв.
- ⁹⁵ Скрипник Г.А. Етнографічні музеї України. Становлення і розвиток. — К., 1989. — С. 206.
- ⁹⁶ Труды I Всероссийского музейного съезда. — М., 1931. — Т. 1. — С. 87.
- ⁹⁷ Кузина Г.А. Государственная политика в области музейного дела в 1917–1941 гг. / Музей и власть. Государственная политика в области музейного дела (XIII–XX вв). // Сборник научных трудов. — М.: Изд-во научно-иссле-

довательського Інститута культури, обл. ордена «Знак почета» типографія
им. Смирнова, 1991. — Часть I. — С. 142.

⁹⁸ ІМФЕ. — Ф. 15. — Оп.4. — Од. зб. 537а. — Арк. 89, 89зв.

⁹⁹ ІМФЕ. — Ф. 15. — Оп.2. — Од. зб. 77. — Арк. 13.